

דברי פתיחה

א. ישתבח הבורא ויתפאר היוצר, על אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון, ונתן לנו תורתו תורת אמת, וחיי עולם נטע בתוכנו, "וכוונתו יתברך מעולם הייתה, שנהיה עוסקים בתורה כדי שתתעצם נשמתנו בעצמות ורוחניות וקדושת מקור מוצא התורה, ולכן נתן הקב"ה תורת אמת לישראל במתנה שלא תשתכח מאתנו, כדי שתדבק נשמתנו וגופינו ברמ"ח איברים ושס"ה גידים, ברמ"ח מצוות עשה ושס"ה לא תעשה שבתורה. ואם היו עוסקים בתורה על הכוונה הזאת, היו המה מרכבה והיכל לשכינתו יתברך, שהייתה השכינה ממש בקרבם כי היכל ה' המה, ובקרבם ממש הייתה השכינה קובעת דירתה, והארץ כולה הייתה מאירה מכבודו, ובזה יהיה קישור לפמליא של מעלה עם פמליא של מטה והיה המשכן אחד" (לשון הב"ח או"ח סי' מ"ז).

וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לשוב בתשובה עד השי"ת^א, ובאחרית הימים כאשר הדעה תכסה ארץ^ב יעסקו כל ישראל בתורה "על הכוונה הזאת", והארץ כולה תהיה מאירה מכבודו.

ב. בספרי זה נקבצו בס"ד כ"ו תשובות ומאמרים (כמניין הוי"ה) במגוון נושאים שהמשותף להם הוא "הלכות ברכות". רוב התשובות נכתבו לפני מספר שנים (משך י' שנים), ולכן יתכן שינוי סגנון מסימן לסימן. בספר זה כחלקו הראשון דרכינו להשתדל מאד לעמוד על עיקר הסוגיא. לעיין היטב עד כמה שידינו יד כהה מגעת, במה שמפורש בסוגיא עצמה, ובמה שכתבו הראשונים וגדולי הפוסקים, ובפרט לעמוד על דעת מרן הב"י. רוב ככל התשובות נכתבו על שאלות שנשאלו בשעתם למעשה, והשבתי מה שנ"ל לענ"ד. ואעפ"כ איני אומר קבלו דעתי, והבוחר יבחר.

ספרי זה מוקדש ומיוחד לעיון וחקר בהלכות ברכות. ואמרו חז"ל (ב"ק ל' ע"א) "מאן דבעי למיהוי חסידא, לקיים מלי דברכות". ויש להבין מאיזה טעם נבחר נושא זה מכל הנושאים^ג, ומה השייכות בינו למדרגת החסידות. ואימא בה מילתא בס"ד.

א. ע' רמב"ם הלכות תשובה (פ"ז ה"ה).

ב. ע' רמב"ם הלכות תשובה (פ"ט ה"ב).

ג. הנה בפשוטו "מילי דברכות" הם דברי תורה והלכה שנתבארו במסכת ברכות, והיינו דיני ק"ש ותפלה וברכות וכו' וכל דיני עבודת הבורא שבסדר היום. דומיא ד"מילי דאבות" שהם

כתב הרמב"ם בהלכות ברכות (פרק י"א הלכה ט"ז) וז"ל "וכן כל דבר שיסתפק לך אם טעון ברכה אם לאו, עושין אותו בלא ברכה. ולעולם יזהר אדם בברכה שאינה צריכה, וירבה בברכות הצריכות. וכן דוד אמר בכל יום אברכך" ע"כ.

ובביאור יסוד מידת החסידות, כתב החסיד במסילת ישרים (פרק י"ח) וז"ל "אך מציאות החסידות עצמו הוא דבר עמוק מאד להבינו על נכון, והוא מיוסד על יסודות חכמה רבה ותיקון המעשה בתכלית אשר ראוי לכל חכם לב לדדוף אחריו, כי רק לחכמים להשיגו באמת, וכן אמרו ז"ל (אבות פ"ב מ"ה) לא עם הארץ חסיד. ונבאר עתה ענין זה על הסדר, הנה שורש החסידות הוא משאמרו חז"ל (ברכות י"ז ע"א) אשרי אדם שעמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו. והעניין הוא כי הנה המצות המוטלות על כל ישראל כבר ידועות הן וחובתן ידועה עד היכן היא מגעת, אמנם מי שאוהב את הבורא ית"ש אהבה אמתית, לא ישתדל ויכוין לפטור עצמו במה שכבר מפורסם מן החובה אשר על כל ישראל בכלל, אלא יקרה לו כמו שיקרה אל בן אוהב אביו שאילו יגלה אביו את דעתו גילוי מעט שהוא חפץ בדבר מן הדברים, כבר ירבה הבן בדבר ההוא ובמעשה ההוא כל מה שיוכל. ואע"פ שלא אמרו אביו אלא פעם אחת ובחצי דיבור, הנה די לאותו הבן להבין היכן דעתו של אביו נוטה לעשות לו, גם את אשר לא אמר לו בפירוש, כיון שיוכל לדון בעצמו שיהיה הדבר ההוא נחת רוח לפניו, ולא ימתין שיצוהו יותר בפירוש או שיאמר לו פעם אחרת".

ועוד כתב שם החסיד (בפרק י"ט) "ואמרו עוד ז"ל (ב"ק ל' ע"א) אמר רב יהודה, האי מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דברכות, וזה למה שבינו לבין קונו. ואמרי לה לקיים מילי דנזקין, וזהו למה שבינו לבין חבריו. ואמרי לה לקיים מילי דאבות,

כל ענייני מוסר ויושר ודרכי עבודת השי"ת שנתבארו במסכת אבות. וכל הלכות נזיקין שנתבארו במסכת נזיקין (ב"ק ב"מ וב"ב). וכן נראה שם מדברי הרשב"א שכתב לפרש "ובברכות, חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין", וקרוב לזה כתב שם השיט"מ בשם הר"ר יהונתן, עיי"ש. והיינו "מילי" השייכים להלכות תפלה שנתבארו במסכת ברכות.

אך נראה שאפשר לפרש בס"ד ש"מילי דברכות" היינו הלכות ברכות בייחוד (ולא כל ענייני מסכת ברכות). וכן ראיתי לרבינו חננאל שם (והובא שם גם בשיט"מ) שכתב כן וז"ל "מילי דברכות, כדאמרינן (ברכות ל"ה ע"א) אסור לאדם ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה וכיוצא"ב. וקרוב לזה כתב הסמ"ג (עשין ס"ח, והובא בקובץ שיטות קמאי שם) "וי"א יקיים לברך הברכות כולן, כאשר בארנו בעניין הברכות". ולר"ח היינו ברכות הנהנין בייחוד, ולסמ"ג היינו כל הלכות ברכות. (ואפשר שבלשון "וכיוצא בו" שכתב ר"ח, בא לרבות כל דיני ברכות, וי"ל). ועיי"ש בעוד מפרשים.

ששם נכללים ענינים מכל החלקים". ומבואר ש"מילי דברכות" הוא חלק עבודת השי"ת ששיך בן אדם לקונו, ו"מילי דנזיקין" הוא מה שבינו לבין זולתו.

ונ"ל בס"ד לבאר, דבמילי דברכות שהם כוללים מה שבן אדם לקונו, הטעם הוא מפני שיש בהם שילוב ומיצוע נכון בין מידת היראה למידת האהבה. שידוע¹ שהיראה עיקרה בשמירה ובוהירות ממה שהזהיר הבורא, לשמור שלא להיכשל בעבירות, והיינו מצוות לא תעשה. והאהבה עיקרה בעבודת ה' במצוות שבקום ועשה. ומדרך שתי מידות אלו להצר זו לזו, ובר"כ מי שמדגיש את מידת היראה, מידת האהבה לוקה לעומתה בחסר, ומי שמתמיד ומתרכז במידת האהבה, מידת היראה חסרה כנגדה. והאיזון וההליכה בדרך האמצע בשמירת היחס המדויק בין שתי המידות יחד, הוא מן המלאכות הקשות בעבודת הבורא.

ולענ"ד בדברי הרמב"ם מתבארת הדרך הנכונה לרוצה לילך ב"שביל הזהב"² בין בתרי שני מידות עצומות אלו. וזהו שכתב הרמב"ם "ולעולם יזהר אדם בברכה שאינה צריכה, וירבה בברכות הצריכות". הזהירות מברכה שאינה צריכה היא ביטוי מושלם למידת היראה, וכפי שכתב הרמב"ם בהלכות שבועות (פרק י"ב הלכה י"א) "ולא שבועה לשוא בלבד היא שאסורה, אלא אפילו להזכיר שם מן השמות המיוחדין לבטלה אסור, ואע"פ שלא נשבע, שהרי הכתוב מצוה ואומר ליראה את השם הנכבד והנורא, ובכלל יראתו שלא יזכירו לבטלה" (וע' תמורה ג' ע"ב). והריבוי בברכות הצריכות, הוא ביטוי נפלא לקשר החי עם הבורא ית"ש ולאהבתו, וכפי שכתב הרמב"ם בהלכות ברכות (פ"א ה"ג) "ברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד". ובודאי שזכירה זו מביאה לידי אהבתו³ על כל הטוב שגמלו.

ד. ע' רמב"ן עה"ת (שמות פ"כ פס' ח') שכתב וז"ל "ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור רמזו במצות עשה והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם עליו. ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו. ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאהבה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובמונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכן אמרו דאית עשה ודחי לא תעשה, ומפני זה יהיה העונש במצות לא תעשה גדול" וכו' ע"כ.

ה. ע' ברמב"ם בהלכות דעות (פ"ב).

ו. זיכרון של אהבה, כעין מאמר הכתוב (ירמיהו ל"א, י"ט) "הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשעים, כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד על כן המו מעי לו רחם ארחמנו נאם ה'".

ובאמת מצינו שריבוי בברכות הצריכות, יש בו גם ביטוי למידת היראה (מלבד מידת האהבה), וכפי שכתב הרמב"ם שם בהלכות ברכות (פ"א ה"ד) "וברכות הודאה שהן דרך שבח והודיה ובקשה כדי לזכור את הבורא תמיד, וליראה ממנו". וכיוצא ב ממש כתב הלבוש (או"ח סי' מ"ו סע' א'), עיי"ש'.

ומעתה נתבאר מאמר חז"ל שמדרגת החסידות נקנית ע"י דקדוק בהלכות ברכות (להישמר מברכה שא"צ, ולהרבות בברכות הצריכות), שבדקדוק זה עובד האדם את יוצרו תמיד, וממצע בין מדרגת היראה למדרגת האהבה במידה נכונה. כ"נ לי בס"ד.

ג. והנה נודע לרגיל בלימוד בדברי הפוסקים בהלכות ברכות, שיש חילוקי דעות לגבי הכלל "ספק ברכות להקל", יש שמרחיבים ויש שמצמצמים¹. ואפשר לבאר (בדרך אגדה ודרוש) שיסוד מחלוקתם תלוי בשאלה איזו מידה נכון להדגיש יותר, מידת האהבה או היראה. החוששים לברך במקום ספק, מדגישים את מידת היראה, יראה מחשש אזכרת שם ה' לבטלה ח"ו. וזה ביטוי ליראה מפני שמו הגדול. והנוטים להורות לברך מדגישים את מידת האהבה, אהבת השי"ת שמתבטאת בהודאה לו ובחיבוב זכירת

ז. וז"ל שם "ואחר שהניח תפילין, יסדר הברכות שתקנו חז"ל לברך אותם בכל יום, והם מאה ברכות. מפני שהיה קבלה בידם (במ"ר י"ח, כ"א) מפני דוד המלך עליו השלום שראה כן ברוח הקודש ע"י מעשה שראה בימיו שהיו מתים מישראל מאה נפשות בכל יום, ולא היו יודעים על מה היו מתים, עד שחקר והבין ברוח הקודש שעליו, שהיה מפני שלא היו משבחין ומברכין כראוי לשם יתברך על כל טובותיו שהשפיע עליהם, על כן היו מתים בעונש זה. לפיכך עמד הוא ותקן להם לישראל מאה ברכות שיברכו בכל יום כנגד המאה שמתו, ומאז פסקו למות. וזהו שנאמר (ש"ב כ"ג, א') נאם הגבר הוקם על, ע"ל בגימטריא מאה הוי. ואסמכוה (מנחות מ"ג ע"ב) ג"כ על פסוק מן התורה, דכתיב (דברים י', י"ב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה וגו', ואמרו אל תקרי מה אלא מאה, ר"ל מאה ברכות, והם מיראת השם יתברך וגו'. ותקנו אלו המאה ברכות על סדר העולם והנהגתו מה שנהנין ממנו הבריות בכל יום, לפיכך צריך כל אדם לזוהר בהם, והפוחת אל יפחות והמוסיף יוסיף על כל דבר ברכה שנתקנה לו, כמו שאמרו חז"ל (ברכות מ' ע"א) ברוך ה' יום יום, בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו שבירך אותך. ואמרו עוד (שם ל"ה ע"א) כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו מעל" וכו' עכ"ל.

ח. נטיית רוב פוסקי ספרד להרבות בד"כ בכלל "ספק ברכות להקל", ויש שאפילו במקום ספק כלשהו כבר מורים שלא לברך. ואילו פוסקי אשכנז בד"כ פחות חוששים להורות לברך במקום מחלוקת הפוסקים, ואכמ"ל.

שמו. ו"אלו ואלו דברי אלוהים חיים"^ט, ו"כולם מרועה אחד ניתנו"^ז, ו"נהרא ונהרא ופשטיה"^א. ובספרי זה השתדלתי לילך בדרך האמצע בנושא נכבד זה.

ויהי"ר שגם הלימוד וגם הקיום של "מילי דברכות" (עם שאר כל חלקי התורה) יהיה "בדחילו ורחימו" (ביראה ואהבה), ויהיה הכל לנחת רוח לפני הבורא ית"ש.

ד. כתב הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה (בד"ה וענין זה לא) וז"ל "וענין זה לא נודע מפי הנביאים בלבד, אלא גם חכמי העמים הקדמונים אף שלא ראו את הנביאים ולא שמעו דבריהם, כבר ידעו שאין האדם אדם שלם אלא אם כלל המדע והמעשה, ודי לך דברי גדול הפילוסופים "מטרת ה' בנו שנהיה נבונים צדיקים", שאם היה האדם חכם ונבון אבל רודף אחרי התאוות, אינו חכם באמת, כי ראשית חכמה, שלא יקח האדם מהתענוגות הגופניות אלא כדי קיום הגוף. ובפירושונו למסכת אבות נשלים עניין זה ונבארנו כראוי. וכך מצאנו שהנביא הוכיח את מי שטען שהוא חכם, בזמן שהוא עובר על דברי תורה ורודף תאוותיו, והוא אמרו (ירמיהו ח', ח') איכה תאמרו חכמים אנחנו ותורת ה' אתנו" וכו'.

ו"ל בס"ד ביאור העניין, שכאשר האדם מבין ומפנים מהי תכליתו ולשם מה נברא, מכיר ויודע שהגוף ורצונותיו הם רק אמצעי לאותה התכלית, ולא מטרה בפני עצמה. ומי שאוכל לשם מילוי הנאתו ותאוותו, הרי עשה הגוף וצרכיו התכלית, וזהו היפך החכמה, שהגדרתה היא לדעת ולחיות בפועל את תכלית החיים, ולזכור תמיד שהגוף וצרכיו הם אמצעי בלבד לגילוי הנשמה והדעת, ולהשגת שלמות תכלית האדם. וכאשר האדם אוכל רק לשם קיום צורך גופו, לא לשם הנאתו, מגלה ומוכיח שהבין והפנים שיש לחיים תכלית רוחנית השכלתית, וזוהי כבר "ראשית החכמה", שהרי מוכח שיודע מה עיקר ותכלית ומה טפל ואמצעי, "זו היא כל התורה כולה, ואידך פירושה הוא זיל גמור"^{יב}. כ"נ לי בס"ד פשוט.

ואפשר שעל כן תיקנו לנו רבותינו לפתוח בברכה ולהזכיר שם שמים קודם רוב ההנאות, שע"י שמזכיר שמו יתברך ביראה ואהבה (היינו שנמנע מלברך היכן שא"צ לברך, ומברך בכוונה היכן שצריך לברך), זוכר הוא שהמזון ושאר הנאות הגוף אינם תכלית לעצמם, אלא אמצעי ועזר לעבודת הבורא יתב"ש, ובזכירת שמו יתברך

ט. עירובין (י"ג ע"ב).

י. חגיגה (ג' ע"ב).

יא. חולין (י"ח ע"ב), עיי"ש ברש"י שכתב "נהרא נהרא ופשטיה, כל נהר מתפשט במקום שהוא רגיל שם. כלומר, כל מקום הולך אחר מנהגו" וכו'.

יב. שבת (ל"א ע"א).

עליהם, הוא מעלה אותם ומרוממם למקומם הראוי¹. יזכנו הבורא להתמיד בעבודתו לעד לעולם.

ה. ואולם בעומדי בפתח ספרי הדל, הנני מרגיש יראה ובושה. יראה שמא טעיתי, ובושה על כל חסרונותי שמחמתם איני כדאי לדבר בד"ת. ולכן נקבתי שם ספרי זה "דברי עני", כדי להזכיר לעצמי שהנני באמת עני, ואין עני אלא בדעה ובכל מידה נכונה.

ומצאתי ביטוי קצר אך מדויק לרחשי לבבי, בדברי האדמו"ר מצאנו קלויזנבורג זיע"א, הגאון רבי יקותיאל יהודה הלברשטם זצ"ל בשו"ת דברי יציב (או"ח סוף סי' כ"ח), וכה דבריו "וידעתי שזה פטומי מילי מה שלא אדע ומה שאיני ראוי להעלות במחשבתי האטומה, ומכ"ש להעלות על הכתב, אולם גם במנחת עני נאמר ריח ניחוח (מנחות ק"י ע"א), ועני הוא בדעת (נדריים מ"א ע"א), אולי יתקבל לרצון לפני הבורא יתב"ש לנחת רוח לפניו וכו', וח"ו לי לקבוע הלכה לעלמא, אך לאיש כמוני דל המעשה ודרכי החכמה שנעלמו ממני, חשבתי לכתוב עבורי".

עוד מצאתי בדבריו הקדושים במקום אחר ביטוי נוסף למחשבותי, וז"ל בשו"ת דברי יציב (יו"ד סוף סי' ל') "ואני איני רק כמציינן למשכיל על דבר אמת שיראה וימצא בנקל יותר מהמדברים בזה, והנני רק כנטפל לדבר מצוה, כעין מפתח, שמי שראוי להורות דבר ה' להלכה, לא יתבטל מלימוד התורה בחיפוש אחר הדברים וימצא תיכף מבוקשו, וכאשר יבין מדעתו יפסוק להלכה ולמעשה, ואולי יהיה לי איזה זכות קל ששימשתי תלמידי חכמים להביא להם הספרים".² ודי בזה באזהרתי שכל מה שכתבתי ח"ו אינו לא להלכה ומכ"ש למעשה, ויביאו דברי בעיונם הטובה כראוי, ולפני איזהו ת"ח אמת, וכאשר יפסוקו כן יקום. והשי"ת ירחם עלי שאזכה עוד לתשובה שלימה, ולזכות לאור תורה בזכות אבונה"ק זי"ע" עכ"ל.

ואם זה האריה החי, האלוף והגאון בתורה ובעבודה כתב כן ע"ע, אני הצעיר והדל תלמיד קטנטן לתלמידיו³ מגלה דעתי שאין לסמוך ע"ד אלא לאחר פשפוש ובדיקה וחקירה. ורק מה שהבאנו מת"ח גדולים עליהם כדאי לסמוך.

יג. ואפשר שבזכות כוונה זו, מסירים את הדברים השליליים (הרוחניים) הנאחזים במזון, ע' כה"ח (או"ח סי' ר"ב אות א') מש"כ בשם מהרח"ו. וצריך לשאול ליודעי ח"ן.

יד. וכיוצ"ב כתב הח"ח בהקדמתו השנייה לליקוטי הלכות על סדר קדשים. (מספר לפיד האש ח"ב, תולדות חייו של האדמו"ר זצ"ל).

טו. מו"ר הגאון הרב אשר וייס שליט"א, שהוא מתלמידי הגדולים של האדמו"ר זיע"א.

ו. ועתה באתי להודות מכל הלב לכל רבותיי זצ"ל, ולהבדיל, שליט"א, שזכיתי לינוק מהם חכמה בינה ודעת, תורה יראה ואהבה, וכן לחבריי ללימוד שליט"א. לכולם חייב אני חוב גדול ואין סופי, ואין כאן המקום לפרטן כי רבים הם. אך לא אוכל להימנע מלהודות בייחוד לישיבתנו הקדושה הישיבה המרכזית העולמית "מרכז הרב", ולכל רבותיי וחבריי האהובים שם, ומהם הכוח והזכות להגות בתורה הקדושה.

בפרט עלי להודות לעומד בראשות הישיבה הקדושה, מוריני ורבנו היקר הגאון המפורסם הרב **יעקב אלעזר כהנא שפירא שליט"א**, שזוכה אני בכל שנותיי בישיבה ללמוד ממנו תורה גדולה ועמוקה, וזכיתי שקירבני אליו בחיבה. אשרינו שזכינו להיות מתלמידי הקטנים.

לי נאה לברך ולהודות מעומק הלב, לעוד ת"ח גאונים גדולים וחשובים, שזכיתי בשנים האחרונות לדלות תורה ודעת מגדולתם וחכמתם.

התודה והברכה למו"ר הגאון המפורסם הרב אשר זעליג וייס שליט"א, שזוכה אני לשמוע ממנו שיעורים באופן קבוע שנים רבות, וגם זיכני השי"ת לשאול ממנו שאלות רבות, וזכיתי שקירבני אליו בחביבות. ואין שמחה כשמחת התורה שבשיעוריו המפורסמים.

גם עלי להודות למו"ר הגאון המופלא הרב מח"ס שו"ת אורחותיך למדני שליט"א (בעילום שם), שזכיתי ועודני מתכתב עימו זה שנים רבות בנושאים רבים, וחלק ניכר מהתשובות כאן עברו תחת עינו הגדולה, וראיתי נפלאות עצומות מתורתו הגדולה. **יתן** להם השי"ת שכרם במושלם על כל מה שטרחו למעני ולמען כל תלמידיהם, ויזכו להמשיך להגדיל תורה ולהאדירה לש"ש, ויראו בנחמת השי"ת על עמו ועל נחלתו כב"א.

זכור אזכור לעד את שנות לימודי המיוחדות בישיבה הקטנה "מעלה חבר", ולא אמנע מלהוקיר טובה עצומה מעומק הלב על אותן השנים לראשי הישיבה והרמ"ם המסורים, שזכו להקים מפעל כביר של תורה לשמה. כה יתן ה' וכה יוסיף.

ברכות עד בלי די אשגר לאשתי היקרה שפרה מנב"ת, שמוסרת נפשה על תורת, וממנה החשק בלימוד התורה הקדושה. גם אשגר כוס ברכה להוריי האהובים, הר"ר ראובן יעקב אזולאי שליט"א ואמי אסתר מנב"ת, וכן לחמי וחמותי היקרים, הר"ר ישראל שוראקי שליט"א וציונה מנב"ת, על כל מה שעשו ועושים למענינו, ישלם ה' שכרם במושלם.

זכות נעימה לי להודות לאחי היקר הי"ו, שלקח ע"ע את העול הכספי של הוצאת ספר זה לאור עולם. וכבר אמרו חז"ל "אם אין קמח אין תורה" (אבות פ"ג), וכבר

נאמר "כי בצל החכמה צל הכסף" (קהלת פ"ז), וכתב שם מהר"ם אלשיך "הנה אמרו חז"ל (ירושלמי סוטה פ"ז) שעתיד הקב"ה לעשות צל וחופה למחזיק ביד לומדי התורה, כתלמיד חכם עצמו". יהי"ר שהשי"ת ימשיך להשפיע עליו שפע רוחני וגשמי, "יתן ויחזור ויתן" (רש"י בראשית כ"ז), ויזכה להתמיד במפעליו המבורכים בתורה וחסד לש"ש ובצניעות, וימשיך להגדיל תורה ולהאדירה מתוך שמחה ונחת יהודית אמיתית, הוא וב"ב וכל משפחתו, עד ביאת גואל צדק בב"א.

ז. בצאתי את הכרך אפרוס את כפי בתחינה ובחנינה לנותן התורה, שיאיר פניו אלינו ונתקדש בקדושת התורה "כדי שתתעצם נשמתנו בעצמות ורוחניות וקדושת מקור מוצא התורה", ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי צאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל כולנו יודעי שמך, ונראה בעינינו מהרה בעילוי שכינת עוזנו בשוב ה' שבות עמו, "ובקרבים ממש הייתה השכינה קובעת דירתה, והארץ כולה הייתה מאירה מכבודו".

